

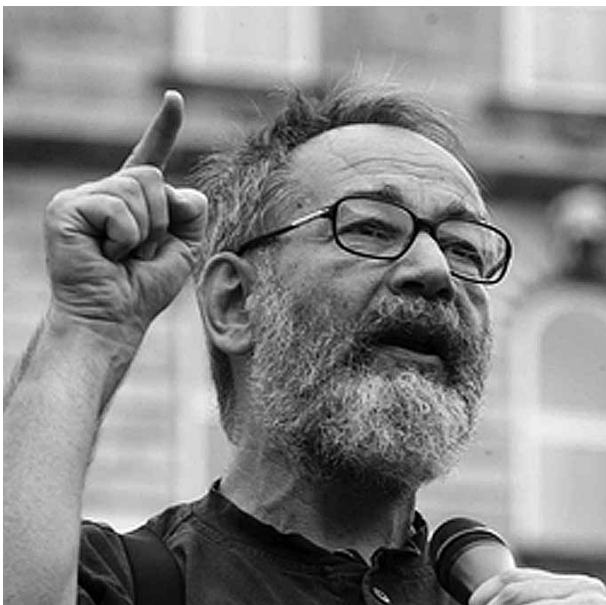
KATARINA BOGOVIC

TAMÁS, G. M.

Postfašizam

*Parada Kulturbunda u Karlovcu godine
1941.*

TAMÁS, G. M.

Postfašizam

228

Najavljujem da ću biti pristran. Vlada moje domovine, Mađarske, uz vladu Bavarske (koja je provincijalna u više aspekata) predstavlja najjači inozemni oslonac Austrije Jörga Haidera. Desničarska vlada u Budimpešti, mimo ostalih nestašluka, nastoji pregaziti parlament, suzbiti drugačije (politički) obojene lokalne samouprave te marljivo proizvodi i nameće novonastalu službenu ideologiju uz pomoć mnogih ekstremnodesničarskih lumpenintelektualaca i više neonacista. Suraduje s fašističkom partijom koja je, nažalost, zastupljena u parlamentu i koja je otvoreno i zlobno antisemitska. Dužnosnici premijerova ureda provode suptilnu reviziju holokausta. Televizija pod upravom vlade daje prostora antiromskom rasizmu. Navijači najpopularnijeg nogometnog tima u zemlji uglas skandiraju o vlaku koji kreće za Auschwitz. (Predsjednik kluba je ministar, a ujedno i čelnik stranke.)

U prizemlju Srednjoeuropskog sveučilišta (CEU) u Budimpešti postavljena je izložba koja govori o događanjima otprije desetak godina. Vidljiva je i jedna tajna snimka iz 1988, na kojoj me sadašnji mađarski premijer vlastitim tijelom brani od pendreka komunističke interventne policije. Deset godina kasnije, ista ta osoba postavila je komunističkog načelnika policije za ministra unutarnjih poslova, odnosno za drugu ili treću osobu po ovlastima u vladi. Politički konflikti između nekadašnjih prijatelja i saveznika uglavnom su postali ozlojeđeni. Ni ovaj slučaj nije izuzetak. Aktivan sam sudionik rastućeg antifašističkog pokreta u Mađarskoj, držim govore na masovnim skupovima i demonstracijama. Naši neprijatelji – kao konkretne osobe – suviše su nam blizu. Zbog toga se ne mogu smatrati nepristranim promatračem.

Pojava koju nazivam *postfašizmom* nije karakteristična isključivo za srednju Europu. Ni najmanje. Njemačka, Austrija, Mađarska su, naravno, posebno značajne iz svima očiglednih povijesnih razloga. Ponavljanje poznatih fraza ovdje drugačije odjekuje. Nedavno sam vidio da ruše staru ciglanu u trećem distriktu Budimpešte (Starom Budimu). Čuo sam da će se na njenom mjestu graditi urbane vile. Tu su židovi čekali svoj red prije no što bi bili prevezeni u jedan od koncentracijskih logora. Isto tako su mogli izgraditi vikendaško naselje i na mjestu Treblinka. U ovom dijelu svijeta možda bi trebalo biti oprezniji nego drugdje budući da zbog povijesnih

razloga nema osnove za presumpciju nevinosti.⁰¹ Postfašizam je, stoga, niz politika, praksi, rutina i ideologija koje nalazimo posvuda u današnjem svijetu i koji svuda, osim u istočnoj Europi, imaju slabe ili nikakve veze s nasljedem nacista: nisu totalitarne, nisu nimalo revolucionarne, ne temelje se na nasilnim masovnim pokretima i iracionalističkoj, voluntarističkoj ideologiji te se ni u šali ne poigravaju s idejom antikapitalizma.

Kako ovo možemo nazivati fašizmom, makar i s prefiksom “post”?

Postfašizam lako pronalazi svoj kutak u svijetu globalnog kapitalizma: ne ruši izbornu demokraciju niti dominantne oblike predstavničke vlasti. Međutim, čini ono što smatram karakterističnim za sve vrste fašizma, pa tako i za varijantu koja je nastala nakon pada totalitarnih sistema. *Sans Führer, sans jednopartijska vlast, sans SA ili SS, [postfašizam] obrće tendenciju prosvjetiteljstva da građanstvo stopi s uvjetom ljudskoga [conditio humana].*

Prije prosvjetiteljstva, građanstvo je bila privilegija, povlašteni status koji je bio ograničen porijeklom, klasom, rasom, vjeroispoviješću, rodom, stupnjem sudjelovanja u političkom životu, moralom, zanimanjem, protekcijom i voljom države – o starosti i naobrazbi da ni ne govorimo. Žudjelo se za aktivnim sudjelovanjem u političkoj zajednici, *civis Romanus sum* bio je svojevrstni pokazatelj plemstva. Širenje građanske sfere moglo je biti velikodušno ili škrtu, no pravilo je uvijek glasilo: rang građanstva dodjeljuje zakonita vlast, prema vlastitim potrebama i nahođenju. Kršćani su, djelomice poput stoika, pokušali nadići ovu granicu građanskoga pripisujući mu drugorazrednost, odnosno sporednost u odnosu na virtualnu zajednicu preobraćenih i spašenih. Oslobođenje od grijeha bilo je značajnije od priznanja dobivenog od grada (*Freedom of the City*). Tijekom dugog perioda zastarijevanja građanstva u srednjem vijeku, zahtjevi za aktivnim sudjelovanjem u političkoj zajednici suzbijeni su zahtjevima za pravednom vladavinom, a građanska izvrsnost svedena je na ratničku vrlinu.

Čim je između građanstva i ljudskog dostojanstva stavljen znak jednakosti, proširenje građanstva na sve klase, sva zanimanja, oba roda, sve rase, vjeroispovijesti i mjesta stanovanja postalo je samo pitanje vremena. Nakon ovoga, opće biračko pravo, obavezni vojni rok i državno javno školstvo uslijedili su poput nužnosti. Da-

pače, kada je napokon svaki čovjek mogao dostići visoki položaj građanstva, novonastala egalitarna politika unutar zajednice zatražila je nacionalnu solidarnost i ukidanje bijede: svakome dostojnu materijalnu egzistenciju i brisanje ostataka ropstva. Prisilili su državu, koja navodno predstavlja sve, ne samo da pruži neko skromno blagostanje najvećem dijelu populacije, već i minimum dokolice (*leisure, loisir*), ranije dostupne isključivo povlaštenima, kako bi svi imali mogućnost za igru i užitke kulturnih blagodati. Nasljednici prosvjetiteljstva: liberali, socijaldemokrati i drugi progresivni mislioci napredak su vidjeli u univerzalnom građanstvu – dakle u jednakosti političkih uvjeta i mogućnosti izravnog uplitanja u poslove ma koje zajednice – te spoju društvenog stanja s modelom racionalnosti koji je to omogućio. Za neke je socijalizam bio izravni nastavak i razvijanje projekta prosvjetiteljstva. Drugi su, poput Karla Marxa, smatrali da je za dovršetak projekta prosvjetiteljstva potrebna revolucija (prestanak prisvajanja viška vrijednosti i kraj društvene podjele rada). No, svi ma njima bilo je očito da je nužno moralno izjednačavanje uvjeta ljudskog i političkog.⁰²

Divlja osuda buržoaskog društva devetnaestog stoljeća – koja je jedno vrijeme pružala zajednički temelj kulturno avangardnima i politički radikalnima – proizlazila je iz uvjerenja da je cijeli proces uistinu, a ne samo naizgled, prevara, da sloboda pojedinca nije uopće ono za što se predstavlja i da nije samo stvar uvjerenja nekolicine usamljenih mislilaca to da je cijeli pothvat bezvrijedan. Između ostalih, i Nietzsche i Dostojevski izrazili su zabrinutost da će rastuća jednakost sve one iznad i ispod srednje klase učiniti buržoaskim filistrima. Progresivni revolucionari također su htjeli Novog Muškarca i Novu Ženu u kojima nema ni traga represije niti unutarnjih demona vlastoljublja: zamišljali su takvu građansku (političku) zajednicu koja je ujedno ljudska Zajednica te kojoj treba moral temeljen na poštivanju svih onih koji su dotad bili isključeni.

Ova avantura završila je debaklom 1914. godine. Najjači odgovor na pad ideje prosvjetiteljstva, posebice demokratskog socijalizma i progresivne društvene reforme, formulirao je fašizam. Iako kontrarevolucionaran, fašizam u konačnici nije bio konzervativan: nije vratio nasljednu aristokraciju ni monarhiju, ma što sugerirale neke romantičarsko-reakcionarne tirade. No, bio je u stanju rasturiti regulativni, odnosno temeljni

01 Nekoliko zanimljivih članaka na engleskom jeziku obrađuje najnovije promjene: Harry Ritter, “From Hapsburg to Hitler to Haider”, *German Studies Review* 22 (svibanj 1999): 269-284; Jan Müller, “From National Identity to National Interest: The Rise and Fall of Germany’s New Right”, *German Politics* 8 (December 1999): 1-20; Michael Minkenberg, “The Reneging of the Radical Right”, *Government and Opposition* 35 (proljeće 2000): 170-188; Jacob Heilbrunn, “A Disdain for the Past: Jörg Haider’s Austria”, *World Policy Journal* 28 (proljeće 2000): 71-78; Immanuel Wallerstein, “Albatros of Racism”, *London Review of Books*, 18. svibnja 2000, str. 11-14; Rainer Bauböck, “Austria: Jörg Haider’s Grasp for Power”, *Dissent* (proljeće 2000): 23-26.

02 Usporedi: G. M. Tamás, “Ethnarchy and Ethno-Anarchism” u: *Social Research* 63 (proljeće 1996), str. 147-190; idem., “The Two-Hundred Years War” u: *Boston Review*, ljeto 1999, str. 31-36 [mađarski: “Etnarchia és etnoanarchizmus”, *Világosság* XXXIX, 1998/8-9; T. G. M.: *Törzsi fogalmak*, I, Bp.: Atlantisz, 1999, 303-346; “A kétszáz éves háború”, *Beszélő*, srpanj-kolovoz 1999, str. 28-41]

- 03 Michael Mann, "The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing", *New Left Review* 235, svibanj-lipanj 1999, str. 18-45.
- 04 Vidi Mark Neocleous, "Against Security", *Radical Philosophy* 100, ožujak-travanj 2000, str. 7-15. i *Fascism* (Burkingham: Open University Press, 1997). Razvoj socijalne države (*l'état social*) u državu kažnjavanja (*l'état pénal*) osvjetljava i Pierre Bourdieu.

pojam suvremenog društva: univerzalno građanstvo. Do tog vremena uspostavljeno je vjerovanje da država predstavlja i štiti sve. Tko je prijatelj, a tko neprijatelj utvrđivala je nacionalna odnosno državna granica. Stranci mogu biti neprijatelji, ali naš sugrađani ne. Carl Schmitt, pravni teoretik fašizma i politički teolog Trećeg Reicha pak tvrdi: suveren ne može arbitrarno odlučiti tko je prijatelj, a tko neprijatelj. S druge strane, Carl Schmitt je bio u pravu: postoji kontradikcija unutar ideje univerzalnog građanstva. Budući da je nacionalna država dominantna institucija suvremenog društva, ona je istodobno univerzalistička i parohijalna (zbog teritorijalnog karaktera). Liberalni nacionalizam, za razliku od šovinizma i fašizma, ograničeni je ili čak umjereni univerzalizam. Potom je fašizam stavio točku na to kolebanje: suveren se mora izjasniti tko spada, a tko ne spada u zajednicu građana, čime je građanstvo dospjelo u položaj ovisnosti o ograničenjima suverena.

Negiranje univerzalnog građanstva je, po mom mišljenju, najznačajnija karakteristika fašizma. Svjedoci smo ponovnog odbacivanja nekog koliko-toliko umjerenog univerzalizma unutar demokratskih uvjeta (čak neću reći ni uvjetima prurušenim u demokratske). Posttotalitarni fašizam izvire pod zaštitom prostranog hitinskog pokrova globalnog kapitalizma. To treba otvoreno reći.

Ima logike u tome zašto su nacisti upravo komuniste, židove, homoseksualce i umobolne lišili građanstva, a time i čovječnosti. (Ideolog Željezne garde, ulagivački esejist E. M. Cioran ukazao je da ako netko nije čovjek (nego je primjerice židov), ali bi to htio biti, tu kontradikciju brzo i po mogućnosti vlastoručno može otkloniti i riješiti egzekucijom, tvrdi plemeniti i do danas slavljani esteta.)

Nacističke kategorizacije ljudi predstavljaju nam ključne tipove inkluzivnog projekta prosvjetiteljstva: komunisti utjelovljuju pobunjeničku "nižu vrstu", razjedinjenu i bezglavu rulju bez porijekla koju je univerzalizam uzdigao; židovi, ona zajednica koja je bez vlastite političke vlasti prebrodila kršćanski srednji vijek vođena vlastitim autoritetom bez prisile, "narod knjige" kojem je ratovanje strano; homoseksualci, koji se ne mogu ili ne žele reproducirati, koji se ne brinu o nasljedstvu i opstanku, živo opovrgavanje navodnog sklada između prirode i povijesti; umobolni, koji se obaziru na glasove koje drugi ne čuju, drugim riječima, ljudi čije

poštivanje iziskuje određeno moralno propitivanje te nije neposredno ("prirodno") dano, ljudi koji su sposobni za uklapanje samo ako ozakonimo jednakost nejednakih.

Naravno, smrtonosno razdvajanje građanina od negrađanina nije fašistički izum. Kao što Michael Mann otkriva u svojoj pionirskoj studiji⁰³, tradicionalni izraz "mi, narod" (*we the People*) nije se odnosio na crne robove i Indijance. Novonastale demokracije su prema etnicitetu, regiji, klasi i vjeroispovijesti definirale naciju i tako opet dovele do genocidnosti kako "izvan" (u kolonijama) tako i unutar demokratskih i poludemokratskih, odnosno autoritarnih (ali netotalitarnih) nacionalnih država (vidi armenski genocid načinjen od strane turskih modernizatora). Ako narod posjeduje suverenost, onda je teritorijalno i demografsko ograničavanje onoga što jest narod od presudnog značaja. Nakon povlačenja legitimacije režima državnih socijalista (komunista) i revolucionarnih nacionalista (onih iz Trećeg svijeta) te kvaziprosvjetiteljske definicije nacije (više teleološke nego kauzalne), na naciji je ostao zadatak koji je trebala obaviti politička zajednica: preostali su samo rasa, etnicitet i vjeroispovijest kojima je na koncu pripala zasluga i pravo državotvorstva (usporedi: Jugoslavija, Čehoslovačka, nekadašnji Sovjetski Savez, Etiopija-Eritreja, Sudan itd.).

Imigranti i manjine od Litve do Kalifornije postali su neprijatelji od kojih se očekivalo da bez ijedne riječi trpe prvo sužavanje njihovih građanskih i ljudskih prava, a potom i njihovo ukinuće. Sklonost Europske unije k slabljenju nacionalne države i jačanju regionalizma (što u konačnici može osnažiti centralnu vlast Bruxellesa i Strasbourga) *eticizira* natjecanje i teritorijalne nejednakosti (vidi: razlike između sjeverne i južne Italije, Katalonije i Andaluzije, jugoistočne Engleske i Škotske, Flandrije i Valonije odnosno Bretanje i Normandije). Klasni sukob uklopljene i sigurne velegradske radničke i srednje donje klase i useljenika s periferije pretvara se u etnički i rasni i tumači (i rješava) kao problem kriminala i sigurnosti.⁰⁴ Mađarski i srpski etnicisti tvrde da je nacija ondje gdje žive ljudi mađarskog i srpskog porijekla, bez obzira na državljanstvo ili povijest, s tim da građani nacionalne države koji su etnički, rasno, vjerski i kulturno "strani" ne pripadaju doista naciji. Rastuća depolitizacija pojma nacije (pomak u pravcu kulturalnih definicija) rezultira prihvaćanjem diskriminacije

kao “prirodne” pojave. Ovim diskursom otvoreno se koriste desničari u parlamentima i na demonstracijama istočne i srednje Europe, u Aziji, a sve češće i na “Zapadu”. Neporecivo je da je u pozadini napada na sisteme egalitarnog blagostanja i tehnike pozitivne diskriminacije mračni rasistički podtekst, koji je često praćen brutalnim, rasističkim nastupom policije i prijekim sudovima “civilne zaštite”. Veza između građanstva, ravnopravnosti i teritorija, koja se nekoć smatrala nužnom i logičnom, nestala je u društvu odgovornih pojedinaca koji preuzimaju rizik (*risk-taker*), kako ih naziva Anthony Giddens, teoretičar trećeg puta, bivši *marksisantski* sociolog.

Najdublju analizu do sada formulirao je Georges Bataille u djelu *La Structure psychologique du fascisme (Psihološka struktura fašizma)*⁰⁵, oslanjajući se na distinkciju između homogenosti i heterogenosti. Jednostavnije: homogeno društvo karakteriziraju rad, razmjena, korist, seksualna represija, dostojanstvo, smirenost i prokreacija. Heterogeno društvo sadržava “sve posljedice neproduktivne rastrošnosti (svetosti [*sacre*] čine dio ove cjeline). Tu spada sve ono što homogeno društvo odbaci poput otpatka ili transcendentne vrijednosti višeg reda. Tu pripadaju i sekreti ljudskog tijela i slične materije (smeće, crvi itd.), dijelovi tijela, osobe, riječi i djela koja zrače seksualnošću, razni nesvjesni procesi poput snova i neuroza, svi oni kasni čimbenici ili društveni oblici koje homogeno društvo nema snage primiti: rulja, ratnici, aristokracija i osiromašene klase, raznorazni nasilni pojedinci ili oni naprosto nepodobni za kontrolu (luđaci, vođe, pjesnici itd.)... Nasilje, istupi, delirij i ludilo karakteriziraju heterogene čimbenike... Suprotstavljeno svakodnevnom životu, heterogeno postojanje možemo predočiti kao nešto *drugo, nesumjerljivo (nemjerljivo)*, ukoliko ovim riječima darujemo *pozitivne* sadržaje *emotivnog* iskustva.”⁰⁶

Suverena vlast u svojim predmodernim, sakralnim varijantama (vladari po božanskom pravu), tvrdi Bataille (i Carl Schmitt⁰⁷), u svojoj je biti heterogena i upravo ovaj heterogeni karakter postaje nevidljiv u kapitalističkoj demokraciji u kojoj suveren navodno vlada po bezličnom pravu koje jednako važi za sve. To je ono što fašistička diktatura objavljuje i otkriva. To objašnjava povezanost fašističke diktature i osiromašene, nesredene lumpenbande (*lumpen mob*). I to je točno ono, dodao bih, što se gubi u postfašizmu. Fašistička revitalizacija

sakralne vlasti obična je prevara. To je homogenost maskirana maskom heterogenosti. Ono što u konačnici ostane u homogenoj sferi jest čisti buržuj bez *citoyena* – Julien Sorel konačno i definitivno lišen svojeg Napoleona, Lucien Leuwen lišen svog Dantea. Nakon što se obračunao s građanskim realiziranjem prosvjetiteljstva (iliti egalitarnom kapitalističkom demokracijom), fašizam je pretvorio socijalnu isključenost neproduktivnih niškorišćenih (počevši od pustinjaka, proročanskih poeta i radno nesposobnih, neupotrebljivih siromaha do nesavladivih buntovnika) u prirodnu isključenost (odnosno u hapšenje, izgladnjivanje i usmrćivanje nezakonitih [“izvan-zakonitih“]).

Značaj Bataillea moramo razumijevati unutar francuske objektivističke sociološke tradicije, krenuvši od Durkheima, Maussa i Halbwachsa do Kojèvea i Paula Veynea, gdje politička represija i isključenost nisu pitanje morala ili psihologije, već antropologije. Batailleova revolucionarna kritika isključivanja “heterogenih”, “beskorisnih” i svih onih koji ne odgovaraju opisu “odgovornih preuzimatelja rizika” oslanja se na takvu percepciju društva, seksualnosti i vjere – kombinaciju Durkheima i Marxa, ako hoćete – koja može ponuditi alternativu našem sadašnjem, u cijelosti uzevši kantovskom otporu postfašizmu. Moralizatorska kritika, koliko god utemeljena bila, redovito nas onemogućava da prepoznamo zavodljivost fenomena i vodi prema pojednostavljenom prijeziru prema barbarskim i zaostalim rasistima, demagozima-huškačima i pokretačima rulje i antidemokratskom zanemarivanju ljudi, strasti i čežnji.

Alternativna argumentacijska linija polazi od opservacije da se uslijed propasti egalitarnih država blagostanja fokus solidarnosti, bratstva i milosrđa (suosjećanja) pomaknuo. Ako nema virtualno jednakog građanstva, što bi trebalo biti cilj svakom poštenom liberalnom demokratu i demokratskom socijalistu, ni strast velikodušnosti ne može biti zadovoljena. Povijesno iskustvo govori da je zajedništvo po krvi (obitelj i krvno srodstvo) uvijek bio jedan od nesumnjivo najjačih povoda altruizmu. Ova vrsta altruizma koja nema građanski, egalitarni fokus pronaći će intuitivne kriterije koje nudi vladajući diskurs, pomoću kojeg će utvrditi kome ili čemu treba služiti. Ako građanska politika to nije sposobna učiniti, rasni osjećaj ili osjećaji koji potječu od kulturalne bliskosti zasigurno hoće. Identitet najčešće skiciraju međusobna privrženost i izvanjska prijatnja. Pobje-

- 05 Georges Bataille: “The Psychological Structure of Fascism” [*La Critique sociale*, studeni 1933], u: *Visions of Excess*, ur. Allan Stoekl (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), str. 137-160. O pitanju “mase i nasilja” vidi Étienne Bataille: *Spinoza and Politics* (London: Verso, 1988), str. 105, 115-116 et passim, usporedi Gilles Deleuze, *Spinoza, Practical Philosophy*, (San Francisco: City Lights, 1988). [Tkp. *Spinoza et la politique*, Párizs: PUF, 1985; *Spinoza, Philosophie pratique*, Pariz: Minuit, 1981] Interesantna liberalna kritika Batailleove teorije fašizma: studija Susan Rubin Suleima: “Bataille in the Street”, u: *Bataille: Writing the Sacred*, ur. Carolyn Bailey Gill (London: Routledge, 1995), str. 26-45. Kritiku Bataillea očigledno treba razumjeti unutar antistaljinističkog, revolucionarno ultralijeveg konteksta. Bataille, Souvarine, Simone Weil i tajanstvena Laure (Colette Peignot), dopisi u dva toma: *Laure: Une rupture, 1934*, ur. Anne Roche, Jérôme Peignot (Paris: Editions des Cendres, 1999) i Georges Bataille: *L’Apprenti sorcier*, ur. Marina Galletti (Paris: Editions de la Différence, 1999). Za još jednu radikalnu kritiku fašizma iz tridesetih godina vidi: Polányi Károly “The Essence of Fascism” u: *Christianity and Social Revolution*, ur. J. Lewis, K. Polányi, D. K. Kitchin (London: Gollancz, 1925), str. 359-394. [Mađarski: “A fasizmus lényege”, u: Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*, Bp.: Gondolat, 1986, str. 295-337.]
- 06 *Op. cit.*, str. 194. Dvije zanimljive skice eseja o fašizmu: “Cet Aspect religieux manifeste...” i “En effet la vie humaine...”, u: Georges Bataille: *Oeuvres complètes*, II (Paris: Gallimard, 1970), str. 161-164. Usporedi: Teorija Antonija Negrija o granama moći i odnosima kompleksne vlasti: *Insurgencies* (Minneapolis: Minnesota University Press, 1999), str. 1-36, 111-128, 212-229.
- 07 O paralelama između Bataillea i Carla Schmitta vidi Martin Jay:

TAMÁS, G.M
Postfašizam

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2013.

“The Reassertion of Sovereignty in a Time of Crisis: Carl Schmitt and Bataille”, u: *Force Fields* (New York: Routledge, 1993), str. 49–60. Usporedi: esej pod nazivom “Bataille Sovereignty”, *The Accursed Share* vols. 2–3 (New York: Zone Books, 1933), sv. IIa & III [Tkp. *La Part maudite*, Pariz: Minuit, 1967. Sva djela Bataillea izdaje Gallimard.]

08 Vidi Jean Piel: “Bataille and the World”, u: *On Bataille: Critical Essays*, ur. Leslie Anne Boldt-Irons (Albany: SUNY Press, 1995), str. 95–106.

09 Ernst Fraenkel, *The Dual State* [1941], trans. E. A. Shils, E. Lowenstein, and K. Knorr (New York: Octagon, 1969). Vidi: David Schoenbaum, *Hitler’s Social Revolution* (Garden City: Anchor Doubleday, 1967), str. 113–151.

10 Ernst Fraenkel, *op.cit.*, str. 153.

đuje onaj koji sve to uspješno definira. Nitko bolje ne opisuje ovu paniku identiteta od Bataillea.⁰⁸

Napola poludjeli pornografski romanopisac i ultralijevi ekstremist, kako Bataillea sve do danas *in petto* karakteriziraju, nije prihvatljiv opis za ovog hvalevrijednog teoretičara društva. Iznenađuje činjenica da je Batailleovu teoriju o nacističkom režimu potvrdilo temeljno djelo napisano od strane najvećeg pravnog stručnjaka njemačkih sindikata, koji je nanovo otkriven kao prvorazredni um.⁰⁹ Za razliku od nastranih teorija totalitarizma, veliki Ernst Fraenkel ovako sumira svoj detaljni uvid u nacističko zakonodavstvo i jurisprudenciju:

“U današnjoj Njemačkoj [ovo piše između 1937. i 1939.] mnogi smatraju neizdrživom samovolju vlasti Trećeg Reicha. Isti ti, međutim, priznaju da je ideja ‘zajednice’, u smislu u kojem je na njemačkom tlu razumijevaju, nešto uistinu veličanstveno. Oni koji se ovako ambivalentno odnose spram nacionalsocijalizma, griješe zbog dvije zablude:

- 1) Današnja ideologija *Gemeinschafta* (‘zajednice’) ne služi ničemu do maskiranju nepromijenjenog postojanja kapitalističke strukture društva.
- 2) Ideologijska maska (‘zajednica’) također maskira prerogativnu državu [Fraenkel razlikuje ‘normalnu’, tzv. normativnu državu, koja funkcionira pretežno unutar građanskog prava, od kvazitotalitarne stranačke države podređene principima Führera].

Zamjena *Rechtsstaata* (pravne države) dvojnog državom puki je simptom. Zlo upravo ima korijene u onome što nekritični protivnici nacionalsocijalizma smatraju dostojnim obožavanja: naime, u ideologiji zajednice i militantnom kapitalizmu, koje je pojam *Gemeinschaft* (zajednica) zapravo trebao prikriti. Dvostruka autoritarna država u Njemačkoj potrebna je kako bi se kapitalizam očuvao.”¹⁰

Nacistička Njemačka očuvala je autonomiju normativne države (“homogenog društva”) na jednom svom ograničenom dijelu, prvenstveno tamo gdje se radilo o privatnom vlasništvu (naravno, takozvanom arijevskom vlasništvu); prerogativna država isticala se politizacijom u širem smislu riječi, u vidu privilegija stranke, vojske, paravojnih nasilnih organizacija, tajne policije, uređivanja dokolice, *Gleichschaltunga*, kadrovske poli-

tike, kulture, ideologije i propagande. “Dvostruka država” proizašla je iz schmittovske (slobodne, “egzistencijalne”) odluke novog suverena, koji je odlučio što jest zakon, a što nije. No, prema strogo shvaćenom kapitalizmu, u sferi privrede nije bilo pravne uprave. Zbog toga, dakle, nije istina da je nacistička ili fašistička vlast bila u potpunosti (sveobuhvatno) samovoljna. Poguban susret upravne i pravne države zgodno ilustrira činjenica da je Njemačka imperijalna željeznica odvijanje užasnih transporta prema Auschwitzu SS-u naplaćivala po sniženoj tarifi grupnog građanskog popusta. Ali je naplaćivala!

Sve one unutar jurisdikcije normativne države (Batailleova homogenog društva) uglavnom je štutio zakon, koliko god on bio oštar; posebna pravila odnosila su se na pripadnike djelokruga (samovoljne) upravne države: s jedne strane, na vođe nacističke partije, koja je bila iznad zakona, i njene službenike, zanesene militantne aktiviste, a s druge strane na progonjene manjine, one izvan ili ispod zakona. Prije fašizma, poimanje prijatelja i sugrađanina, neprijatelja i stranca se podudaralo; nijedna vlada nije namjeravala objaviti rat stanovništvu zemlje koje je (doduše, ponekad nejednako) pripadalo naciji: građanski rat je ranije značio da *nema* zakonski nastale (“legitimne”) djelotvorne vlasti (vlada je također važila kao zaraćena strana, zbog čega nije mogla imati suverenu vlast nad ukupnim narodom). Građanski rat koji je pokrenut odozgo u vrijeme mira, a ne unutar revolucionarnih okolnosti, suprotstavlja suverenitet sa sizerenom, odnosno podanikom. Glavno oružje ovog suštavnog građanskog rata, u kojem je sama država jedna od zaraćenih strana, stalna je izmjena definicije građanstva od strane prerogativne države.

Kako su zahvaljujući prosvjetiteljstvu građanstvo (sudjelovanje u političkoj zajednici), nacionalnost i čovječnost (bivanje čovjekom) stopljeni, isključivanje iz građanstva doslovno je postalo isključivanje iz ljudskog roda. Nakon pravne smrti, dakle, neminovno je uslijedila prirodna odnosno nasilna smrt, smrt *tout court*. Nacističkom ili fašističkom istrebljenju naroda (genocidu) nije prethodila zakonska presuda (čak ni u sakatom, lažnom obliku u kojem je ČEKA kroz “administrativne tribunale” (“trojke”) provodila “upravna rješenja”), što je bila “naturalizacija” moralne osude koja određene uvjete čovječnosti ocjenjuje kao nižerazredne. Budući da je sigurnost mogao pružiti samo status građanina, nedo-

statak građanske titule uzrokovao je ukidanje nužnog preduvjeta čovječnosti – života.

Presijecanje građanske i ljudske zajednice: to je fašizam.

Zato treba oživjeti taj izraz, čak i ako je konfuzan, jer je opet stupila na snagu tehnika cijepanja osnovnih pojmova, no ovoga puta ne unutar okvira svrsishodnog kontrarevolucionarnog pokreta, nego uslijed razvoja događaja kakav vjerojatno nitko nije priželjkivao i koji moramo nazvati njegovim imenom. To ime je postfašizam.

Sam fenomen polazi od ukrštanja raznolikih političkih procesa. Uzmimo ih redom.

Pad kritičke kulture

Nakon urušavanja sovjetskog bloka 1989. društvo se korjenito izmijenilo. Buržoazija, liberalna demokracija, demokratski kapitalizam – nazovite to kako želite – uvijek je bila kontroverzna. Za razliku od ranijih režima, stvorila je kulturu otpora (*adversary culture*, pojam Lionela Trillinga, a potom Daniela Bella) te su sve vrijeme postojali ogromni rivali zdesna i slijeva: zdesna saveznici prijestolja i oltara, a slijeva revolucionarni socijalizam. Danas su oba dio prošlosti, što može izazvati duboku krizu u kulturi kasnog modernizma.¹¹ Puka pomisao o radikalnoj promjeni (utopija ili kritika) ispala je iz retoričkog vokabulara, a politički horizont ispunjava ono što jest, što je dano, jednom riječju: kapitalizam. U prosječnoj socijalističkoj imaginaciji, cjelokupni ljudski kozmos je “homogeno društvo”, odnosno jedna zdrava imanencija pojedinaca koji su korisni, koji se bogate i prokreiraju, koji su uravnoteženi, nisu religiozni, a isto vrijeme uživaju i slobodni su. Građanstvo se sve više definira apolitički, prema interesima koj više nisu suprotstavljeni javnom dobru, nego su s njim ujedinjeni kroz razumijevanje, interpretaciju, komunikaciju i dragovoljno slaganje utemeljeno na zajedničkim pretpostavkama. To je slika u kojoj očigledno nedostaju obaveza i prinuda, *diferencia specifica* politike (koja stalno iznova potrebuje moralno opravdanje). U ovoj je zamisli “civilno društvo” – kao maglovita slika (*nebula*) dobrovoljnog ujedinjavanja (grupiranja) u kojoj prinuda i vladavina ne igraju važnu ulogu – navodno progutalo politiku i državu. Opasna posljedica ovakvog shvaćanja bila

bi previđanje utemeljenosti zakona u prinudi i vlasti te, istodobno, njegovo kritiziranje *in toto*, uz očuvanje karakteristične oporbene i protudržavne perspektive. Kada jednom legitimnu prinudu nije moguće opravdati, onda nikakvo opravdanje, a tako ni moralnu kontrolu, nije potrebno tražiti. Mit po kojemu je “civilno društvo” klica kasnog modernog društva zamučuje pojmovno razgraničenje građanstva, koje se sve više smatra predmetom praktičnog politiziranja.

Prije 1989. svi su smatrali samorazumljivim da je politička kultura liberalnodemokratsko-ustavnog kapitalizma kritička kultura u sukobu sa sistemom koji ga je, doduše nerado i protiv svoje volje, održavao. Apologetska kultura bila je karakteristična samo za prastare imperije i antiliberalne diktature. Profinjeno očajavanje danas je poput epidemije. Bez barem prešutnog, implicitnog oslonca utopije ne može ni očajavanje funkcionirati. Koji je smisao teorijskog oponenta kapitalizmu kada politički antikapitalizam nije moguće shvatiti ozbiljno?

Nedostatak kritičke kulture vezane uz radikalno politiziranje ima i neočekivane posljedice. Kao što je jedan od najvećih političkih sociologa dvadesetog stoljeća, najtrezveniji majstor Seymour Martin Lipset natuknuo, fašizam je *ekstremizam centra*. Fašizam nije imao puno veze s *passéiste*, feudalnim, srednjovjekovnim, aristokratskim, monarhističkim idejama – većinom ga je karakterizirao antiklerikalizam, suprotstavio se komunizmu i društvenoj revoluciji. Nadalje, poput liberala, od kojih je naslijedio glasačko tijelo, prezirao je koncerne velikog kapitala, sindikate i socijalnu državu blagostanja. Lipset je na klasičan način pokazao da se ekstremizmi, koji se javljaju na desnici kao i na ljevici, ni u kom slučaju ne mogu nazvati ekskluzivnima: malo-građansko držanje podozrivog promatranja velikih poduzeća i velike države može se potencirati do krajnjih granica, što se i čini te se na koncu pokazuje kobnim. Ekstremizam desnice i ekstremizam centra isprepleli su se u mađarskim, austrijskim, hrvatskim i slovačkim pseudokršćanskim, klerikalnim i kraljevskim parafašističkim sistemima (izraz posuđujem od Rogera Griffina), ali ekstremizam centra – dokazao je Lipset – bilo je moguće uhvatiti na djelu, a i danas je to moguće u biračkoj geografiji. Danas ništa osim građanskog centra nema značaja na političkom horizontu, tako da je njegov ekstremizam najvjerojatnije onaj koji će se iznova pojaviti.

11 Usporedi G. M. Tamás: “Democracy’s Triumph, Philosophy’s Peril”, *Journal of Democracy*, sv. 11, br. 1, siječanj 2000, str. 103–110. O alarmantnim alternativama tradicionalne politike vidi Jacques Rancière: *La Mésestante* (Paris: Galilée, 1995), str. 95–131.

(Najbolji primjer za ovo je Jörg Haider i njegova Stranka slobode: govori i na libertarijanskom/neoliberalnom jeziku, ideal mu je “demokracija” i odlučno ustraje na sitnom posjedniku koji raspolaže dionicama i vlastitim domom, ne ganja romantično-reakcionarne nacionalističke snove, no nije daleko od parohijalne sebičnosti i rasizma. Ono što se danas u Sjedinjenim Državama smatra desničarskim, u bilo kom tradicionalnom desnom režimu smatrali bi kitnjastim i potisnuli oružjem kao individualističko, protucentralističko, suprotstavljeno vladinom monopolu nad nasiljem koje je osnovno načelo svake konzervativne ideje; konzervativci su *le party de l'ordre* (stranka reda) i duboko preziru dragovoljnu miliciju (civilnu zaštitu) i kultove plebsa.

Izumiruće države

Krajem kolonijalnog perioda, šezdesetih godina 20. stoljeća, i nakon pada staljinističkih sistema (državnih socijalizama, državnih kapitalizama, birokratskih kolektivizama) devedesetih godina, započet je proces neviđen od provale Mongola u 13. stoljeću: obuhvatno i nezaustavljivo urušavanje ustanovljene državnosti. Dok *bien-pensant* (“ispravno misleći”, pristojni) zapadni mediji na dnevnoj bazi kukaju o prijetnjama dalekih diktatura, često zaboravljaju stvarnost koja se nalazi iza nepomirljivih govora vođa koji su izgubili vlast, odnosno to da im nitko ne želi služiti. Stara, trula i nepopularna nacionalna država – do dana današnjeg jedina institucija koja je bila sposobna osigurati građanska prava, šačicu socijalne pomoći, neku vrstu zaštite od piratskih bandita i haračlija te se suprotstaviti nasilnoj neodgovornoj poduzetničkoj “eliti” – ili je izumrla ili se u velikom dijelu svijeta nije ni razvila. U većini zemalja subsaharske Afrike i nekadašnjim zemljama Sovjetskog Saveza ne samo izbjeglice, nego sveukupna populacija može se nazvati “bezdržavnom” (*stateless, heimatlos, apatriide*). Uistinu je potpuno besmisleno vratiti se na privređivanje određeno preživljavanju i “prirodnu” razmjensku trgovinu u okolnostima razaranja okoliša, u kojima je banditizam naizgled jedini učinkovit način društvenog organiziranja nakon višedesetljetne manijakalne industrijalizacije (vidi: strahovite sudbine hidroelektrana diljem trećeg svijeta i u nekadašnjem Istočnom bloku; usporedi: knjiga Arundhati Roy o vodoopskrbnoj katastrofi u

Indiji). Stanovnici Afrike i nekadašnje sovjetske Euroazije umiru ne zbog prevelike države, već zbog države koja nedostaje.

Pokreti oslobođenja se tradicionalno i bez iznimke usmjeravaju protiv ukorijenjenih privilegija. Jednakost se uvijek realizirala na štetu vladajućih skupina: sekularizacija je umanjivala vlast crkvenih poglavara, socijalno zakonodavstvo umanjivalo je profit bogatih (*the moneyed interest*), opće glasačko pravo izbrisalo je tradicionalnu klasu zemljoposjedničke aristokracije i *noblesse de robe*, komercijalna pop kultura pomela je monopol ideologije progresivnih intelektualaca, horizontalna mobilnost i širenje predgrađa prekinuli su lokalne stranačke vlasti, kontracepcija i potrošački hedonizam brišu patrijarhalno uređenje obitelji: nešto se izgubilo, a nešto dobilo. Svaki korak k većoj slobodi otupljuje nečije privilegije, da i ne govorimo o boli koju promjena izaziva. Vladalo je mišljenje da se ekonomskim, političkim i moralnim križarskim ratovima mogu osloboditi oni izvan zakona i ugnjetavani, potlačena niža klasa; grubo rečeno, postojali su oni od kojih se moglo oduzeti ono što su nečasno stekli. To što je pak oduzeto razdijelilo bi se među najzaslužnijima, koji zauzvrat nude čvršću društvenu koheziju, političku stabilnost i sigurnost nepopularnim, privilegiranim elitama te bi se na ovaj način ublažavao animozitet među klasama. Nuditi vlast narodnim klasama značilo je da su iste postale zanimljive društvu, dok je sve manje revolucionarni proletarijat u stabilnosti i političkoj učinkovitosti počeo vidjeti javni interes. No, ne zaboravimo da su tradicionalni vladajući slojevi nakon stoljetnih konflikata i bolnih odricanja sklopili socijaldemokratsku pogodbu. Ovakav oslobađajući pokret, bilo nasilan bilo miroljubiv, danas je nezamisliv robovima svijeta.

Nitko ih ne eksploatira. Nema prisvojivog viška zarade ni viška vrijednosti. Nema društvene vlasti koja bi se mogla monopolizirati. Nema kulture kojom bi se moglo dominirati. Sirotinja novih bezdržavnih društava – iz perspektive “homogenog društva” – potpuno je nepotrebna. Ne eksploatiraju ih, već ih zanemaruju. Nema pretjeranog oporezivanja, jer nema prihoda. Ne može biti govora o preraspodjeli, nema privilegija osim onih koje se tu i tamo privremeno osvoji automatskim puškama.

Izgladnjeloj populaciji ne nudi se nikakav izlaz iz gotovo neljudskih okolnosti osim odlaska. Takozvani

centar, koji ni izdaleka ne eksploatira periferiju, samo se bori da strance, redovito nikogoviće obojene kože, drži podalje (fenomen se eufemistično naziva “demografski pritisak”). Nadalje, da se na granicama bogatih država postave zastrašujuće rampe dok međunarodna financijska birokracija predlaže daljnju deregulaciju, liberalizaciju, manju državu i manje vlasti državama u kojima nema državnog aparata, nema vlade i koje propadaju upravo zbog tog nedostatka. “Humanitarni ratovi” se vode da se izbjegle mase ne bi sjatile kod nas i kako ne bi začepile Zapad koji je i bez njih u fazi raspadanja.

U današnjem se svijetu isključivo domaće stanovništvo preko funkcionalnih nacionalnih država može najesti. Međutim, ovakav status građanstva privilegij je malobrojnih. Prosvjetiteljstvo je svakom ljudskom biću pripisalo građanski status kao nužan i “prirodan”, što se sada obrnulo. Građanstvo je nekada bilo privilegij unutar nacije. Danas je ono privilegij *najvećeg dijela* populacije, *pojedinih* zemalja. U ovom izuzetno rijetkom privilegiju danas mogu uživati samo stanovnici kapitalističkih zemalja u razvoju, dok se većina svjetskog stanovništva ne može ni upuštati u borbu za stjecanje statusa građanina te je izgubila i relativnu predrđavnu (plemensku, krvnu) sigurnost. Razdvajanje građanskosti (pojedincu dodijeljene vlasti i dostojanstva unutar dobro organiziranih egalitarnih političkih institucija) od subpolitičke ljudskosti danas je dovršeno, učinak prosvjetiteljstva nepovratno je izgubljen. Postfašizam ne mora trpati u stočne vagonne kako bi ubio potlačene koji se ne mogu okarakterizirati kao građani, već upravo mora spriječiti da se negrađani ukrcaju na vlak koji se kreće k sretnim pretrpanim kontejnerima. Postfašistički pokreti su posvuda, ali ponajviše u Europi, pretvoreni u protuimigrantske pokrete utemeljene u “homogenom” svjetonazoru proizvodne korisnosti. Ne štite se jedino rasne i klasne privilegije unutar nacionalne države (ali svaka i one), već se u bogatim nacionalnim državama univerzalno građanstvo štiti od zbiljski univerzalne građanskosti svakog ljudskog bića koje ne uzima u obzir geografiju, materinski jezik, rasu, vjeroispovijest, običaje. Novonastali pojam “ljudskih prava” može zaštititi ljude od tiranske bespravnosti, ali ne može sačuvati od bezakonja u odsustvu vlasti.

Podvrste postfašizma

Često se zaboravlja da je globalni kapitalizam današnjice zapravo drugo izdanje. U kapitalizmu otprije 1914., bez kontrole tečaja (npr. zlatnog standarda) i sa slobodnim tržištem, kada na svijetu još nije postojalo dovoljno viza ni radnih dozvola, kada su tvrtke prevozile ratnu opremu neprijateljskim jedinicama bez da su vlade i mediji ijednom zacviljeli, pred kapitalom i slobodnom cirkulacijom radne snage put je bio otvoren (svijet je možda bio manje jednak, ali je bio slobodniji). U usporedbi s tim, ono što se danas naziva “globalizacijom” vrlo je skroman poduhvat stupnjevitog i bojažljivog razgrađivanja etatističkih i dirigirajućih nacionalnih država, koje su izgrađene na temelju staromodne socijaldemokratske egalitarne pogodbe; na pogodbi one socijaldemokracije čije se biračko tijelo (viđeno kao kraljeznica suvremenog društva), *rust belt*, radnička klasa metalne industrije, raspada. Globalizacija je oslobodila protok kapitala. Spekulativni kapital se pojavio svuda gdje se ulaganje učinilo “razumnim”, uglavnom na područjima niskih plaća i ondje gdje nema militantnih sindikata ni boraca za zaštitu okoline. Radnoj snazi, za razliku od devetnaestog stoljeća, ne pripada ista ova sloboda. *Spiritus flat ubi vult*, kapital ljetuje gdje mu se prohtije, trenutno najviše u *cyber* prostoru, ali se slobodna cirkulacija radne snage otežava rigidnim nacionalnim regulacijama. Cirkuliranje je sve vrijeme jednosmjerno: kapital može jačati svoj položaj, ali radna snaga – posebice nekvalitetna i neučinkovita radna snaga perifernih siromašnih zemalja – ne. Deregulacija kapitalu, stroga regulacija radnoj snazi.

Ukoliko radna snaga zaglavi na periferiji, mora se zadovoljiti *sweatshopovima* (koje u Latinskoj Americi zovu *maquiladoras*), u kojima roboti odrađuju svoju najamninu boreći se protiv gladi. Pokušaji zahtijevanja povišice ili boljih radnih uvjeta ne suzbijaju se nasiljem, razbijanjem prosvjeda, vojnim prevratom u državi, već tihim povlačenjem kapitala uz negodovanje financijske, međunarodne i nacionalne birokracije koje na koncu odlučuju o tome tko je zaslužio potporu ili porezne olakšice. Da citiramo Alberta O. Hirschmana: glas (odnosno protest) je nemoguć, štoviše, besmislen: ostaje samo *izvlačenje, egzodus*, a sprečavanje toga je zadatak postfašizma.

Stoga i nije moglo biti drugačije nego da je *nova nova ljevica* (*New New Left*; *The new Republic* ih naziva izbežumljenima) umjesto klasne borbe odabrala diskurs ljudskih prava. Ako zavirimo u *Die Tageszeitung, Il Manifesto, Rouge ili Socialist Worker* (London), vidjet ćemo da se prvenstveno piše o azilantima (legalnim ili ilegalnim, *sans-papiers*), imigrantima, skvoterima, beskućnicima, Ciganima i sličnima. Na ovu taktiku [novu novu ljevicu] prisiljava raspad univerzalnog građanstva, nespunito kretanje globalnog kapitala, utjecaj novih tekovina tehnologije na radnu snagu i potrošače te globalno odumiranje subproletarijata. Osim toga, ona se mora suočiti s oživljavanjem najbrutalnije klasne politike u vidu trećeg puta *à la* Tony Blair. Neo-neoliberalna država službeno se odrekla svojih dužnosti spram “heterogenih”, neproduktivnih grupa i populacije. To što pedagoška ideja (Clinton, Blair) *workfarea* (isplaćivanja socijalne pomoći niže od minimalca, za razliku od organiziranja javnih radova) implicira da je nezaposlenost grijeh; što se one na socijalnoj pomoći smatra “neprijatelji naroda”; što se socijalna pomoć zamjenjuje poreznim olakšicama; što “nadležne vlasti” dohotke isplaćuju onim oblicima obitelji koje smatraju prikladnima, čineći ih ovisnima o navikama sustanarstva i stambene situacije; sve veća rasijalizacija, etnizacija i seksualizacija pojma *underclass*, zamjena društvene solidarnosti s etničkom i rasnom solidarnošću; potom, što se pojam drugorazrednog građanina javno priznaje; prešutno prepoznavanje uloge policije kao rasne obrambene snage; zatim to što se ideja emancipacije zamjenjuje idejom privilegija (poput članstva u EU, OECD ili WTO) proizvoljno udijeljenog siromašnima koji zaslužuju biti siromašni; to što se racionalni argumenti protiv proširenja Europske unije zamjenjuju rasističkim/etničkim huškarnjima – sve su to sastavni dijelovi strategije postfašizma, koji razgrađuje ljudsku zajednicu u obnovljenoj praksi davanja ili oduzimanja građanskog statusa u zavisnosti od rase, klase, vjeroispovijedi, kulture i etniciteta.

Podvajanje najniže klase (*underclass*; globalni *underclass* uz domaće “heterogene” niškoristi) te suprotstavljanje jednog njezinog dijela (“domaći”) drugom dijelu (“strani”), koji je naravno neprijatelj, daju postfašizmu populističku dimenziju koja je ranije nedostajala. Nema nemilosrdnijeg neprijatelja gastarbajtera i azilanta od propadajućeg lumpenproletarijata, koji se iskazuje među tvrdokornim desnim ekstremistima, huliga-

nima na nogometnim igralištima. Možda primitivci pijani od *lagera* ne znaju da to nije samo jedna jeftina europska vrsta piva već i naziv koncentracijskog logora, no ta nesvjesna igra riječi ima metaforičkog, ako ne i simboličkog značaja.

Suočavamo se s novom vrstom ekstremizma centra. Ova nova vrsta ekstremizma, koju nazivam postfašizmom, za razliku od svojih prethodnika ne prijeti liberalnom i demokratskom vladanju unutar zajednice “homogenog društva”. U podvojenoj su zajednici sloboda, sigurnost i prosperitet potpuno neometani, barem unutar prokreativne većine koja u ponekim bogatim zemljama obuhvaća cjelokupno bijelo građanstvo. “Heterogenu” – u većini slučajeva rasnu – manjinu ne proganjaju, samo zanemaruju, marginaliziraju, prisiljavaju da živi na sasvim drugačiji način od onoga kako živi društvo većine (što naravno nekad u suštinskom smislu može značiti više od pukog manijakalnog rada, manijakalnog očuvanja zdravlja i konzumerizma). Droga, za koju se ranije smatralo da proširuje i podiže razinu svijesti, jedva pacificira nerad onih kojima društvo ne želi pomoći niti ih priznavati kao ljudska bića. “Dionizijska” subkultura nastavlja izobličavati podvojenost društva. Participacija onih koji nemaju ništa ne dolazi u obzir, za to čak nije potrebno ni posebno ograničavati pravo glasa. Izuzmemo li njezin početni slabšni ekstremizam, (nova nova) ljevica je odlutala i postala toliko izolirana, poput pokreta anarhosindikalizma iz druge polovine 19. stoljeća, da je nitko ne želi zastupati. Nedostaju pojmovna sredstva koja je ranije nudio demokratski i liberalni socijalizam; libertarijanci su danas militantni, građanski ekstremisti centra, ultrakapitalistički cyber-pankeri koje zanima samo *fluxus* globalnog tržišta.

Postfašizmu nisu potrebne interventne jedinice ni diktatori. Savršeno uliježe u antiprosvjetiteljsku liberalnu demokraciju u kojoj je građanski status opet znak vladareva milosrđa umjesto da bude općevažeće ljudsko pravo. Priznajem da je odabir imena grub, ali sam i time htio skrenuti pozornost na očigledne nepravde. Postfašizam tek tu i tamo otkriva kontinuitet svog užasnog prethodnika. Naravno, srednjoeuropski i istočnoeuropski antisemitizam nije se puno promijenio, ali nije od centralnog značaja. Budući da se postfašizam rijetko iskazuje u obliku pokreta, uglavnom je samo stanje stvari koje održavaju takozvane vlade lijevog centra te ga je teško intuitivno definirati. Postfašisti obično ne govore o

totalnoj pokornosti ili rasnoj čistoći, već o informacijskoj supermagistrali.

Svi dobro poznaju instinktivni napad bijesa pred zaključanim vratima. Sada deseci milijuna gladnih ljudi lupaju na vrata, a bogate države uporno tragaju za rafiniranim oblicima njihovog zaključavanja, dok i u njima samima raste bijes spram onih koji čekaju ispred vrata kako bi se ugurali. Ovaj bijes djelomice oživljava nacistički i fašistički *Gedankengut* (ideja), koji će s razlogom izazvati gađenje. Međutim, koliko god ova podvrsta [fašizma] bila ogavna i zastrašujuća, postfašizam se ne ograničava na sile Osovine i njihove saveznice. Istočnoeuropske Cigane (Rome i Sintre, da ih nazovemo politički korektnim imenima) istovremeno proganjaju komunalna policija i stanovništvo te stoga nastoje bježati k "slobodnom Zapadu". Na to Zapad, kako bi spriječio najeđu izbjeglica, uvodi restriktivni vizni režim spram određenih zemalja i teatralno opominje istočnu Europu da poštuje ljudska prava. Mjesto domaćeg rasizma zauzima globalni neoliberalizam, a oba se oslanjaju na vlast koja se brzo pretvara u rasiziranu (*racialized*) i etniciziranu (*ethnicized*).

Multikulturalni odgovor samo je ogorčeno priznavanje nemoći: prihvaćanje etniciziranja javne sfere i javnog interesa – s malim humanim i dobronamjernim odmakom. Ovi odgovori su priznanje poraza i pokušaj očovječenja onog nečovječnog. Teren koji je postfašizam odabrao i na kojem mu se liberali pokušavaju su-

protstaviti slučajno je baš njegov najdraži – teren etničke pripadnosti. To je izuzetno nepovoljan položaj. Ako ne uspijemo na nov način pristupiti novim problemima globalnog kapitalizma, bitku ćemo zasigurno izgubiti.

Usprkos svemu ovome, novi tip dvojne države živi i razvija se. Normativna pravna država kapitalističkog srednjeg većinskog stanovništva i samovoljna upravna država negrađana. Za razliku od klasičnog, totalitarnog fašizma, upravnu (prerogativnu) državu tek maglovito vide domaći građani normativne, odnosno pravne države, a esencijalna ljudska i građanska zajednica ostaje moralno nevidljiva izbačenima ili podbačenima. Radikalna kritika prema kojoj je sloboda unutar pravne države iluzija, pogrešna je, ali shvatljiva. Poricanje građanskog statusa, koje se ne vrši putem eksploatacije, potiskivanja ili direktne diskriminacije unutar stanovništva "homogenog društva" već odricanjem putem isključivanja i distance, teško se može pojmiti jer su intelektualne i pojmovne inervacije borbe za pravedniju redistribuciju dobara i vlasti postale neupotrebljive. Nije problem što normativna pravna država postaje autoritarna. Problem je što ona pripada samo nekolicini.

(Objavljeno u *Boston Reviewu* u ljeto 2000. i u kraćem obliku u *East European Constitutional Reviewu* u jesen 2000; prenio *The Australian Financial Review*. Izdano u više prijevoda.)

S mađarskoga preveo Josip Ivanović.